

A SZEGÉNYSÉG DINAMIKÁJA

Általános észrevételek

A szegénység legalább olyannyira változatos, mint maga a társadalom, amelyet jellemez, és mindenfajta regionális és nemzeti sajátosság visszatükrözője. Nemcsak latin-amerikai, ázsiai vagy európai szegénységet figyelhetünk meg, hanem magyart és lengyelt, orosz és bolgárt is. Megvizsgálni azokat az összetett összefüggéseket, amelyek a szegénység dinamikáját meghatározzák egy társadalomban, annyit jelent, hogy a társadalom *differentia specificái*hoz kell eljutnunk. Ez a feladat egyszerre válik bonyolultabbá és könnyebbé, amikor az országoknak egy csoportját elemezzük. Könnyebb, mert az összehasonlítások az elemzések új kiindulópontjait tárják fel, és lehetővé teszik számunkra, hogy ellenőrizni tudjuk, hogy a talált összefüggések véletlenszerűek-e vagy egyediek. A feladat ugyanakkor sokkal bonyolultabb is, mert az országok közt gyakran előforduló különbségek további magyarázatot igényelnek.

E tanulmány címe is egy meglehetősen nagy vizsgálati területet ölel fel. Nem fogjuk megkísérelni, hogy a szegénység többdimenziós arculatát átfogóan áttekintsük, de el fogunk jutni az alapkérdéshez, amikor megvizsgáljuk azokat az előfeltevéseket, amelyek a társadalmi-strukturális és társalmi-biológiai tényezők azon hatásaival kapcsolatosak, amelyek a szegénységhez vezetnek – nevezetesen a nemek és a nemzetiségi hovatartozás tényezőihez. A kutatás a „Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában a piacgazdaságra történő átmenet időszakában” elnevezésű projekten alapul, amelyet Szelényi Iván professzor vezetése alatt végeztek a korábbi keleti blokk hat országában 1999–2000-ben.

A kutatás ereje a hatalmas kiterjedésű adattömeg, de ez könnyen a bemutatás gyengeségévé válhat. A kutató egyrészt a számok tengerének Szküllájával néz szembe, amelyben könnyen elveszhet, másrészt a száraz értelmezés Kharüdiszével, amely esetben adatokkal alá nem támasztott vita alakulhat ki. Egy ilyen rövid összegzésben, mint ez, a fogalmi teljességnek kell elsősorban eleget tennünk. Ezért ezt csak néhány rendelkezésünkre álló táblázattal egészítettük ki. Néhány adatot csak lábjegyzetként említünk meg. Más eredmények ismertetését ki kellett hagynunk a szövegből.

Empirikus adatelemzésünk természetesen a méréssel megragadható tényezőkre összpontosít. E tényezők mellett azonban egy második réteg is jól látható, az, amely a társadalmi és történeti összefüggésekről szól. Ezek saját jogukon is érdemesek rövid vizsgálatra, s az ilyesfajta tényezőket kiindulási pontokként fogjuk felhasználni további kutatások céljára.

Társadalmi tényezők

Bármely felmérésnek, amely olyan társadalmakra irányul, amelyek a piacgazdaságra való áttérés állapotában vannak, azon a *látszólag nyilvánvaló feltételezésen* kell

alapulnia, hogy a szegénység – és az emberek általában vett pénzügyi helyzete – egyre növekvő mértékben függ az osztály-hovatartozástól.¹ Az ilyesfajta hipotézist lehet kizárólagosan statisztikai adatokra támaszkodva ellenőrizni anélkül, hogy terepmunkát végeznénk. A mostani empirikus felmérés azonban rációfól az ilyesfajta metodológiai naivitásra. Az átmenet társadalmában végbemenő osztályképződés szerepe sokkal komplexebb problémának tűnik.

A rétegek differenciálódása

A visszatekintő adatok az életszínvonal figyelemre méltó kiegyenlítődésének és az egyenlőség szubjektív értékelésének különböző dimenzióit tárják fel az adminisztratív szocializmus időszakára vonatkozólag. 1988-cal kezdve az egyéni jövedelem másokhoz viszonyított értékelése a vizsgált hat ország egyikében sem különbözik az osztály-hovatartozás függvényében. Más szavakkal: a válaszadók túlnyomó része úgy gondolja, hogy jövedelme közel van az átlaghoz, vagy egy kissé afölötti szinten van. Hangsúlyoznunk kell, hogy a fizikai munkások jövedelmi önértékelése azonos volt a menedzserek és egyéb szellemi tevékenységet végzők önértékelésével.² Az eredmény, persze, viszonylagos. Viszonylagossága elsődlegesen magának a társadalomnak a különösségéből fakadt. Az adminisztratív szocializmust csak igazi osztály-társadalomnak tekinthetjük; úgy utalhatunk rá, mint a „rang társadalmára”.³ A vertikális kapcsolatokat, amelyek ezt az időszakot uralták, felmérésünk nem méri. A társadalmi előnyöket nemcsak az anyagi haszon, hanem a privilégiumok értelmében is mérhetjük. A szocializmus alatti privilégium nem annyira a tulajdonhoz való hozzájutást jelentette, hanem inkább az állami tulajdon használatához való hozzáférést.⁴ Amikor ezeket az eredményeket értelmezzük, a szubjektív torzítás tényezőjét is figyelembe kell venni. Az a hajlam, hogy a múltat rózsaszínű szemüvegen keresztül nézzük, a jelenlegi nehézségekből fakad. Az ilyen adatok elkerülhetetlen viszonylagosságát azonban nem kell eltúlozni. A túlélők memóriájának objektív alapja van. A jövedelemegyenlősítés korábbi politikája stabilizálta a rendszert, de egyzersmind el is zárta a fejlődéstől. Ezt a politikát ideológiailag a szellemi és fizikai

¹ Az osztály és annak szociológiai méréseivel kapcsolatos elméleti problémák nem ennek a tanulmánynak a tárgyköre. Elfogadjuk a korábbi kutatások eredményeit, amelyek az osztályhelyzetet a foglalkozás, iskolai végzettség és az aktivitás alapján mérik.

² 1988-ban átlagos jövedelemről számolt a menedzserek/értelmiségiek 88%-a és a fizikai dolgozók 87%-a Közép-Európában, míg Délkelet-Európában és Oroszországban a menedzserek/értelmiségiek 87%-a és a fizikai dolgozók 81%-a.

³ Lásd Eyal–Szelényi–Townsend (2000). Annak ellenére, hogy lenyűgöző elméleti munkák állnak rendelkezésre M. Djilas, M. Voslenski, J. Staniski, J. Kornai és I. Szelényi révén többek között a szocialista „régisim” osztálystruktúrájára vonatkozóan, és függetlenül attól, hogyan is utalunk erre a struktúrára – adminisztratív szocializmus, kommunizmus, baloldali totalitarizmus –, ennek megértése még részleges. Még azok a kategóriák is, amelyeket ezekben a munkákban alkalmaznak, részben nem elégségesek, részben hipotetikusak.

⁴ Erre jellemző példa a Todor Zsivkov elleni bírósági eljárás. Az eljárás folyamán feltárták, hogy Zsivkovnak, aki 35 évig uralta Bulgáriát, nem volt személyi tulajdona (ideértve a lakást vagy az autót is), kivéve a mindennapi használatához szükséges személyes tárgyakat.

munka iránti egyenlő tisztelet támogatta. A társadalmi homogenitást társadalmi célként hirdették meg. Az erre az időszakra vonatkozó nemzeti statisztikai adatok azt a mértéket jelzik, ahogy ezt a célt elérték.⁵

Tizenkét évvel az átmenet megindulása után a kép meglehetősen különbözik: azt mondhatjuk, hogy a rétegződési legyező szétterült (1. táblázat).

1. táblázat

Az 1988-ban és 2000-ben kapott családi jövedelmek összehasonlítása (%)

Rétegek	Ország	Jóval alatta		Alatta		Átlag/átlag fölött		Jóval fölött	
		1988	2000	1988	2000	1988	2000	1988	2000
Menedzserek és értelmiségiek (1–2)	Bulgária	—	15	10	37	80	37	10	11
	Magyarország	—	3	10	13	87	54	3	31
	Lengyelország	—	2	10	8	78	56	9	34
	Románia	—	11	2	28	93	39	5	22
	Oroszország	1	19	9	46	87	30	4	5
	Szlovákia	1	8	5	9	94	64	—	19
Technikusok és hivatalnokok (3–4)	Bulgária	1	20	5	49	86	27	8	4
	Magyarország	1	2	7	23	92	65	—	9
	Lengyelország	2	3	15	21	79	61	4	16
	Románia	1	10	14	35	80	51	4	4
	Oroszország	—	19	9	46	88	33	2	3
	Szlovákia	—	3	5	22	94	60	1	16
Szolgáltatás-ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi dolgozók (5–7)	Bulgária	2	31	10	45	80	21	8	3
	Magyarország	1	6	15	26	85	61	—	7
	Lengyelország	1	9	12	31	82	52	4	8
	Románia	1	19	14	54	80	25	5	3
	Oroszország	1	28	11	45	86	26	2	1
	Szlovákia	1	4	7	33	91	55	1	8
Gépkezelők és szakképzetlen dolgozók (8–9)	Bulgária	3	25	18	47	73	24	7	4
	Magyarország	3	13	13	33	84	52	1	3
	Lengyelország	3	10	7	30	86	56	4	4
	Románia	2	16	11	48	82	32	4	4
	Oroszország	1	31	13	44	85	24	2	1
	Szlovákia	1	7	10	45	89	47	1	2

A jövedelem alapú rétegek szerinti elkülönülés folyamata minden országban jelen van. Ennek ellenére alapvető különbségek láthatók. Bulgáriában, Romániában, Oroszországban a legyező lefele nyílik szét a legalacsonyabb jövedelmi rétegek

⁵ 1980-ban Bulgáriában az átlagos évi fizetések az olyan szférákban voltak a legmagasabbak, mint az adminisztráció (2569 leva), az építőipar (2516 leva), a közlekedés (2494 leva) és a tudományok (2433 leva). A különbségek minimálisak voltak. (Lásd *Bolgár Köztársaság éves statisztikai adatai, 1989*. Központi Statisztikai Hivatal, 1990). Az 1980-as években – elsősorban Magyarországon – végrehajtott reformok voltak az első kis lépések a differenciálás irányába.

irányába, míg Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában a legyező a legmagasabb jövedelmi rétegek irányába tárul szét. Az utóbbi országcsoportban a menedzserek és értelmiségiek, valamint a technikusok és hivatalnokok tesznek szert előnyre. A viszonylag magas elszegényedés Délkelet-Európában és Oroszországban elmossa a különbségeket.

A rétegek szerinti elkülönülés láthatóbbá válik, ha a háztartások fogyasztási kiadásainak aggregált adatait tekintjük. A menedzserek és értelmiségiek esnek leginkább a két legmagasabb decilisbe, a négy legalacsonyabb csoporttal összehasonlítva: Bulgáriában és Magyarországon az arány 3:1, Szlovákiában 2:1, Romániában 11:1, Lengyelországban 12:1 és Oroszországban 15:1. Másrészt a fizikai munkások túlréprezentáltak abban a csoportban, amely a legalacsonyabb kiadási szintekről számol be.⁶ Az „élcsapat” rétegződési leválása sokkal gyorsabban zajlott le, mint a hátvédéké. Bár összességében véve a fizikai munkások váltak vesztesé a piacgazdaságra történő átmenet folyamán, életszínvonaluk még nem tér el jelentősen az átlagétól. Romániában az ilyen dolgozók ténylegesen nagyobb arányban vannak képviseltetve a legmagasabb deciliscsoportokban, mint a legalacsonyabbakban. Ezt az eredményt a reformok késleltetett ütemének és néhány munkásbrigád politikai szerepének lehet tulajdonítani. Általában véve Oroszországban még mindig maradvány jellegű jellegzetesség a kiegyenlítődés – ott, ahol a civil társadalom a legnagyobb mértékű és legrámaibb erőzót szenvedte el. A közép-európai országokban, ahol a szerkezeti reformok előrehaladottabbak, a fizikai dolgozók és az átlag közötti különbség 16 százalék Magyarországon, 24 százalék Szlovákiában, 4 százalék Bulgáriában, 5 százalék Oroszországban és 6 százalék Romániában.⁷

Oktatás

Az oktatás, mely az osztály másik, fontos dimenziója, kulcsszerepet jelent az átmenet időszakában. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez egy erőteljes és kumulatív tényezőt jelent. Ha eltekintünk a nemzeti kisebbségektől, az idősebbektől és a vidéki lakosságtól, az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők kategóriája ténylegesen nem létezne. Még így is minden országban igen szembeötlőek a legalacsonyabb és a legmagasabb műveltséggel rendelkezők anyagi helyzete közti különbségek. Ezek a különbségek különböző módon nyilvánulnak meg: Bulgáriában, Romániában és Oroszországban a különbségek a *biológiai szegénység* szintjén jelentkeznek (nincs elég pénz élelemre), míg Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában a különbségek a *társadalmi szegénység* szintjén (nincs elég pénz ruhára). (Lásd a 2. táblázatot.)

⁶ A fizikai dolgozók túlréprezentáltak a négy legalacsonyabb decilisben a két legmagasabbal összehasonlítva. A különbségek Magyarországon a legjelentősebbek a maguk 2,5:1 hányadosával, Oroszországban 2:1 az arány, és Szlovákiában 1,8:1. Lengyelország és Bulgária majdnem egyenlőnek tűnnek. Romániát az elemzésben jellemezzük.

⁷ A nélkülözést a családi jövedelemre vonatkozó becslésből számítottuk. A válaszok magukban foglalják az átlagnál alacsonyabbat is a szakképzetlen munkások esetében, az országos átlagjövedelemhez viszonyítva.

2. táblázat

Abszolút szegénység végzettség szerint (%)

Ország	Végzettség	Pénzügyi helyzet							
		1. Élelem (-)	2. Ruházat (-)	3. Tévé (-)	4. Autó (-)	5. Mind (+)	I. (1.+2.)	II. (3.)	III (4.+5.)
Bulgá- ria	Alacsonyabb mint általános iskolai	53	39	7	—	—	92	7	—
	Általános iskolai	36	53	11	0,7	-	89	11	1
	Középiskolai	17	59	20	4	0,4	76	20	4
	Magasabb	6	55	31	7	0,9	61	31	8
Ma- gyar- ország	Alacsonyabb mint általános iskolai	3	56	36	4	1	59	36	5
	Általános iskolai	5	36	42	17	0,6	41	42	17
	Középiskolai	4	24	44	28	1,5	28	44	29
	Magasabb	-	11	32	55	1,9	11	32	57
Romá- nia	Alacsonyabb mint általános iskolai	35	52	12	*	—	87	12	*
	Általános iskolai	27	52	17	3	0,9	79	17	4
	Középiskolai	13	46	29	10	1,9	59	29	12
	Magasabb	6	43	32	18	*	49	32	19
Len- gyel- ország	Alacsonyabb mint általános iskolai	27	44	24	6	—	71	24	6
	Általános iskolai	13	44	34	9	0,7	57	34	9
	Középiskolai	4	25	51	19	1	29	51	20
	Magasabb	6	12	37	43	*	18	37	43
Orosz- ország	Alacsonyabb mint általános iskolai	40	50	10	1	—	90	10	1
	Általános iskolai	33	52	14	1	0,4	85	14	1
	Középiskolai	20	45	29	5	0,2	65	29	5
	Magasabb	13	40	37	9	—	53	37	9
Szlová- kia	Általános iskolai	7	39	38	15	1	46	38	15
	Középiskolai	1	24	41	31	2	25	41	33
	Magasabb	2	9	37	47	3	11	37	50

* Egy személy.

Megjegyzés: Indikátorok: 1. Még az élelemre sincs pénzünk. 2. Van pénzünk ételre, de nehézségekbe ütközik ruhát vagy lábbelit venni. 3. Van pénzünk ételre és ruhára, de nem elég, hogy drága dolgokat vegyünk, mint például televízió vagy hűtőszekrény. 4. Tudunk néhány drágább dolgot venni (pl. televíziót vagy egy hűtőgépet), de nem tudjuk megengedni magunknak az igazán drága dolgokat (pl. egy új autót). 5. Bármit, amit akarunk, megvehetünk.

Lényeges különbségek léteznek a különböző végzettségű, de ugyanazon rétegző-dési csoportba tartozók anyagi helyzetében. Az ilyen jellegű különbségek jelentősek Közép-Európában. Azonban eléggé jellemző az, hogy egy adott rétegen belül a magasabb végzettségűekhez tartozó válaszadó pénzügyi helyzetének 1988 utáni

változását sokkal kevésbé értékeli pozitívan, mint a vele megegyező végzettségű, de magasabb rétegbe tartozó.⁸ A réteg-hovatartozás kumulatív hatása válik itt láthatóvá. A „réteg” indikátor azonban csak azokat befolyásolja, akik dolgoznak, ezért kiegészítésként figyelembe kell venni a gazdasági aktivitás szerepét is, míg a végzettség szerepe a nyugdíjasokat, a munkanélkülieket és a dolgozókat egyformán érinti.

Munkanélküliség

A felmért országokban a munkanélküliség a szegénység egyik fő tényezője. A munkanélküliség ráta magasabb azokban az országokban, ahol az átalakítás késett. A probléma nem annyira az osztályhoz való kötődés szempontjából jelentkezik, mint inkább a lesüllyedés kockázatában, a többségi társadalomból való kieséssel. (Lásd a 3. táblázatot.)

A munkanélküliek aránya jóval alacsonyabb a magasabb iskolai végzettségű válaszadók között. Ez elmélyíti az oktatás rétegtképző hatásait. Közép-Kelet-Európában a nyugdíjak színvonala a nyugdíjas társadalmi státuszát tükrözi: 63 százalékuk szegény (azt a meghatározást figyelembe véve, hogy nincs elég pénz élelemre és/vagy ruházatra) és nem rendelkezik általános iskolai végzettséggel, 48 százalékuk szegény általános iskolai végzettséggel, 37 százalékuk szegény középiskolai végzettséggel, és 21 százalék szegény magasabb iskolai végzettséggel. A különbség három az egyhez. A Délkelet-Európára vonatkozó azonos adatok: 89, 88, 81 és 76 százalék. Délkelet Európában és Oroszországban egy bizonyos szegénység küszöb alatt eltűnik a végzettség jelentősége.

A szegénység generációk közti átadása

Megkezdődött a szegénység generációk közti átadása. Ezt a folyamatot a legvilágosabban Délkelet-Európában figyelhetjük meg. Azoknak a válaszadóknak, akiknek az apja munkanélküli vagy csak alkalmi munkából él, nagyobb az esélyük, hogy maguk is munkanélkülivé váljanak. Ez a megállapítás különösen igaz a szegény és a kisebbségekhez tartozó családok esetén. A 4. táblázatban megjelenített adatok fényt vetnek az *underclass* kialakulásának folyamatára, Magyarország figyelemreméltó kivételével.

⁸ Délkelet-Európában azoknak az egyetemi végzettségűeknek, akik menedzser/értelmiségi foglalkozást töltöttek be, kétszer akkora esélyük volt, hogy 1988 után helyzetükön javítsanak, mint a technikusoknak és hivatalnokoknak. Azoknak, akiknek általános iskolai végzettségük volt, sokkal jövedelmezőbb volt, hogy a szolgáltatóiparban legyenek, mint hogy szakképzetlen munkások legyenek. Közép-Európában a középfokú iskolai végzettség azt jelentette, hogy a menedzserek és szakemberek számára kétszer olyan nagy volt annak a valószínűsége, hogy helyzetükön anyagilag javítsanak, mint azoknak, akik a szolgáltató szektorban voltak.

3. táblázat

Abszolút szegénység gazdasági aktivitás szerint (%)

Ország/ Véletlen minta	Gazdasági aktivitás	1. Élelem (-)	2. Ru- házat (-)	3. Tévé (-)	4. Autó (-)	5. Mind (+)	I. (1.+2.)	II. (3.)	III. (4.+5.)
Bulgária	Foglalkoztatott	12	59	24	6	*	71	24	6
	Munkanélküli	46	42	11	2	—	88	11	2
	Nyugdíjas	30	58	12	1	*	88	12	1
Magyar- ország	Foglalkoztatott	2	22	41	32	3	24	41	35
	Munkanélküli	7	54	29	11	—	61	29	11
	Nyugdíjas	4	41	42	12	0.5	45	42	13
Lengyel- ország	Foglalkoztatott	4	26	47	22	2	30	47	24
	Munkanélküli	23	45	26	6	—	68	26	6
	Nyugdíjas	11	41	38	10	0.6	52	38	10
Románia	Foglalkoztatott	14	47	26	11	2	61	26	13
	Munkanélküli	26	47	23	3	*	73	23	3
	Nyugdíjas								
Orosz- ország	Foglalkoztatott	14	43	36	8	*	57	36	8
	Munkanélküli	33	40	25	3	—	73	25	3
	Nyugdíjas	32	53	14	1	0.2	85	14	1
Szlovákia	Foglalkoztatott	2	22	40	35	2	24	40	37
	Munkanélküli	18	48	27	6	-	66	27	6
	Nyugdíjas	3	40	42	14	1	43	42	15

4. táblázat

A munkanélküli válaszadók aránya munkanélküli és/vagy alkalmi munkából élő apa esetében (%)

Ország	Minta	Munkanélküli apa		Alkalmi munkából élő apa	
		Munkanélküli kérdezett	Nem munka- nélküli kérde- zett	Munkanél- küli kérde- zett	Nem munka- nélküli kérde- zett
Bulgária	Véletlen	24	10	15	10
	Szegény	29	9	21	8
	Kisebbségi	43	27	38	28
Magyar- ország	Véletlen	20	9	13	8
	Szegény	12	12	9	12
	Kisebbségi	9	19	21	20
Románia	Véletlen	14	8	12	11
	Szegény	9	8	9	18
	Kisebbségi	24	16	26	32

A városi és vidéki szegénység összevetése

A település típusa befolyásolja a jövedelmi rétegződést, és kulcstényezőt jelent a szegénység előrejelzésében. Ténylegesen az egész térségben megfigyelhető a vidéki szegénység.⁹ A települési rendszerek különbségeit azonban számos tényező befolyásolja. A magas iskolai végzettséggel rendelkezők aránya (csak magas–alacsony megkülönböztetést téve) a városokban és a falvakban a következőképpen alakul: Bulgáriában 2,5:1 (7:1 a magasabb oktatási szint javára), 2:1 Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában (a felsőbb oktatási szint a 3:1, 4:1 és 7:1 arányt mutatja), és 3:1 Romániában (7:1 a magasabb oktatási szint javára). A városban való élet előnyei Oroszországban a legkevésbé hangsúlyozottak, 1,25:1 (2:1 a magasabb oktatási szint javára). A pénzügyi helyzet 1988 óta történt javulása, illetve romlása az önbecslések alapján egyenlő arányban oszlik meg a városokban és a falvakban. Szlovákia jelenti az egyetlen kivételt: a vidéken élő egyetemi végzettségűek sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint a városban élő társaik.¹⁰

Az átmenet időszakának társadalmi változásai a falvakat bonyolult helyzetbe hozta. A földművelés – egy kiemelten konzervatív szektor – átstrukturálása sokkal nagyobb zűrzavart idézett elő, mint amit a mezőgazdasági termelés visszaesésével mérni lehetne. Másrészt viszont e régió sok lakosa számára a falvak szükségessé váltak a túléléshez, különösen Délkelet-Európában

A városok sokkal dinamikusabbak és több pénztőkét vonzanak, mint a falvak; ez különösen igaz a fővárosokra. Bár Moszkva és Varsó is figyelemreméltó példák, Szófia is és Pozsony is privilegizált helyet foglalnak el. Ugyanakkor azonban a társadalmi ellentétek még jobban kirajzolódnak a városokban. A szegény emberek szembevetülő jelenléte Bukarestben és Budapesten jól bizonyítja e tény.¹¹

A felmérés azon adatai, amelyek az egyén hagyományos környezetének – a választadók „gyökereinek” – az elszegényedés elleni harcban való fontosságára vonatkoznak, nagyon érdekesek. A városban született választadók vidéki társaikkal összehasonlítva túltreprezentáltak az önbevallásuk szerint átlagos vagy átlagosnál magasabb jövedelemmel rendelkezők közt.¹²

⁹ A szegény emberek, akiknél az egy főre jutó napi jövedelem nem haladja meg a 2,15 dollárt, túltreprezentáltak a falvakban a városokkal összehasonlítva: Bulgáriában 15%-kal, Magyarországon 14%-kal, Lengyelországban 20%-kal, Romániában 23%-kal, Oroszországban 6%-kal és Szlovákiában 8%-kal. Ugyanakkor a vidéki lakosoknak sokkal nagyobbak a lehetőségeik az élelmiszertermelésre. Ezek az eredmények más mutatókban tükröződnek.

¹⁰ Szlovákiában a falvakban élő egyetemi végzettségűek 61%-a rosszabb anyagi helyzetben élt 1988 után, szemben a városiak 49%-os megfelelő arányával.

¹¹ Budapesten azok legtöbbjének (39%), akik azt jelezték, hogy nem tudnak élelmiszert és/vagy ruhát vásárolni, volt piachoz jutási lehetőségük. Bukarestben a szegénység magasabb fokú, mint az ország többi részében.

¹² A városban születettek pénzügyi helyzete javult 1988-ban a faluban született megkérdezettekkel összehasonlítva. Bulgáriában és Magyarországon a különbség kétszeres volt, Szlovákiában több mint kétszeres, Lengyelországban és Romániában majdnem kétszeres és Oroszországban másfélszeres. A mobil személyek mindenhol létszámarányuknál nagyobb számban vannak a reformok vesztesei közt.

Eltételezve az eddigi elemzés összes fenntartásától,¹³ alapvető eredménynek tekinthető, hogy egyre erősebb a kapcsolat a válaszadók gazdasági jóléte és a foglalkozási és iskolai előmenetele között. Ezenkívül még számos rendhagyó jelenséget vehetünk észre.

Rendhagyó jelenségek

Elemzésünk ez idáig egy tipikus inkonzisztenciára vetett fényt: *a szegénység* – legyen az biológiai vagy társadalmi – *vagyon tárgyak tulajdonlásával* jár együtt (Mitev–Tomova–Konstantinova 2000). Az adatelemzés első szakaszában ezt a rendellenességet úgy írtuk le, mint bolgár paradoxont. Az összehasonlító elemzések ezt a látszólagos különlegességet az összes régióbeli országban – kisebb-nagyobb mértékben bár, de – kimutatják.

A felmért országokban mindenütt meglehetősen gyakori *a lakás* (lakás vagy ház) *tulajdonlása*.¹⁴ Ugyanakkor Bulgáriában a lakástulajdonosok 79 százalékának, Magyarországon 32 százalékának nincs elég pénze élelemre és/vagy ruházatra. Az ilyesfajta diszkrepanciák Romániában és Oroszországban a bulgáriaiakhoz hasonlóak, a lengyelországi és szlovákiai ellentmondások pedig a magyarországiakhoz. A tulajdonosi lét és az alapvető szükségletekhez elengedhetetlen pénz hiánya közti ellentmondás jó példáját láthattuk nemrégiben Szófiában, ahol emberek álltak sorban azért, hogy felfüggeszék a központi fűtést a lakásaikban, mert azt nem tudták kifizetni. Adataink szerint Bulgáriában a lakástulajdonosok 30 százaléka, míg Romániában 12 százaléka volt (legalább egyszer) fűtés nélkül az elmúlt télen.

Közép-Európában az összes háztartás majdnem fele, Romániában és Bulgáriában egyharmada és Oroszországban a háztartások egynegyede használ személyautót. Azonban Délkelet-Európában a megkérdezettek 23 százaléka, Oroszországban 29 százaléka és Közép-Európában 12 százaléka jelezte azt, hogy semmiféle utazási költsége sem volt – más szavakkal, nem használták autóikat.¹⁵

A telefonhálózat igen fejlett ebben a régióban.¹⁶ Mégis Délkelet-Európában és Oroszországban a telefontulajdonosok több mint fele, míg Közép-Európában egy-negyede-egyharmada komoly problémával küszködik, hogy élelmet és/vagy ruhát vegyen.

¹³ Meg kell jegyezni, hogy az adatértelmezés azt teszi szükségessé, hogy a különböző országokban különböző viszonzyszámokat vegyünk figyelembe a rétegződés és oktatás vonatkozásában, amelyek feltehetőleg visszatükrözik a nemzeti oktatási rendszerek közti különbségeket.

¹⁴ A legalacsonyabb számok Lengyelországban és Oroszországban vannak (60–61%), amelyek európai mércével tekintve magasak. A többi országban meglevő szintek skálája a szlovákiai 79%-tól a romániai 92%-ig terjed.

¹⁵ Az adatok összefüggést mutatnak a háztartások pénzügyi helyzete és a közlekedési költségek hiánya között. Bulgáriában azon háztartások 48%-ában, ahol az egy főre jutó jövedelem 2,15 dollár alatt van naponta, nincs semmilyen közlekedésre irányuló kiadás, míg ez az arány a magasabb jövedelműeknél 24%-ot tesz ki. Magyarországon az ezeknek megfelelő arányszámok 32%, ill. 37%. Lengyelországban 42% és 28%. Romániában 51% és 28%, Oroszországban 52% és 26%, Szlovákiában pedig 32% és 21%.

¹⁶ A magyarok 79%-a, a bolgárok 76%-a, a szlovákok 73%-a, a lengyelek 69%-a, a románok 56%-a és az oroszok 48%-a rendelkezik telefonvonallal.

A hűtőgépek fontos szerepet játszanak e régió lakosainak életszínvonala szempontjából. A hűtőgépek előfordulása azonban meglehetősen ellentmondásos: azoknak a bolgároknak, akik azt jelezték, hogy havonta legalább kétszer éhesen fekszenek le, a fele (a románoknak 57%-a, az oroszoknak 73%-a) rendelkezik hűtőgéppel. Van hűtőgépük, de azok üresek! Ironikus az is, hogy azon kívül, hogy hűtőgéppel rendelkeznek azok, akik élelem és egyéb alapvető szükségletek nélkül vannak, azt is jelzik, hogy tévékészülékük van. Természetesen az éhezés a pénzügyi nélkülözés szélsőséges formája. Ennek enyhébb formája az alultápláltság vagy a fehérjékben és vitaminokban gazdag ételek hiánya, aminek meglétére következtethetünk abból, hogy meglehetősen gyakran említették a kérdezettek, hogy nehézséget okoz számukra a hús, a hal és a zöldség-gyümölcs megvásárlása.

Az otthonok, autók, telefonok, televíziók és hűtőgépek birtoklásának elterjedtsége megkülönbözteti a korábbi második világ szegénységét a harmadik világtól. Az ingatlantulajdon önmagában nem jelent rétegződésbeli megkülönböztetést. Ellenkezőleg, a tulajdonosság széleskörű elterjedtsége a társadalmi homogenitásnak azt a mértékét tükrözi, amelyet a korábbi szocialista országokban értek el. A jelenleg zajló társadalmi differenciálódás a tulajdonon alapul. Az emberek – talán lélektani okokból – nem hajlandók megválni saját tulajdonú otthonaiktól, még akkor sem, ha pénzügyi erőforrásaik eltűntek. Ellentmondás jön így létre tulajdon és jövedelem közt – ellentmondás, mely az üres hűtőszekrényben, a leállított autóban és a fűtetlen lakásban nyilvánul meg. Adataink utalnak az ilyesfajta ellentmondások potenciális következményeire is. Ha valakinek az autógumija lyukas, de nincs rá pénze, hogy megjavíttassa, annak az autója veszít az értékéből.¹⁷ Ha van autód, de nincs pénzed, az autó megmarad ugyan, de használat nélkül veszít értékéből. Ha van egy ósdi fekete-fehér televíziód, de nem engedheted meg, hogy egy új színes tévét vásárolj, nem számíthatsz arra, hogy majd a régit megjavíttatod, ha elromlana.

Egy másik következtetlenséget lehet észrevenni a következő furcaságban: a magas társadalmi státusz nem szükségszerűen jár annyi pénzzel, amennyi a mindennapi szükségleteket kielégíti. Délkelet-Európa esetében a magas társadalmi státusz még az élelemre elegendő pénzt sem biztosítja. Az osztályképződés még valóban folyamatban van, és ez a folyamat még nem érte el azt a szintet, hogy a társadalmi helyzet, a jövedelem és a tulajdonosi állapot szükségszerűen egybeessen.¹⁸

Egy másik anomália mutatkozik meg a következő megfigyelésben: még a magas társadalmi státuszúak (kiemelkedő pozíciókban levő, magasan kvalifikált egyének) sem mentesülnek az alól a kényszer alól, hogy primitív erőfeszítéseket tegyenek az élelem megszerzéséért. Egy egyetemi professzornak bármely normális országban elég pénze van ahhoz, hogy burgonyát vagy gombát vásároljon. Az átmenet országában a szabályok megváltoztak: egy professzornak a saját kertjében kell krumplit

¹⁷ A szegények (azon háztartások, ahol az egy főre jutó napi jövedelem nem éri el a 2,15 dollárt) nagy többségének nincs „egyéb kiadása”, beleértve ebbe a javításokat is: Bulgáriában ez a 84%-ukat jelenti, Magyarországon 80%-ot, Romániában 89%-ot, Oroszországban 90%-ot és Szlovákiában 63%-ot.

¹⁸ A. Raychev, K. Kolev, A. Bundjulov és L. Dimova munkája (2000) heurisztikus áttörést jelent a társadalmi rang-vagyon-jövedelem elemzésének kapcsolatában.

ültetnie, vagy el kell mennie gombászni az erdőbe.¹⁹ További sokkoló példák is léteznek. Például igen gyakori, hogy városi lakosok háziállatot és/vagy baromfit tartanak lakásaikban.²⁰ Délkelet-Európában és Oroszországban minden második megkérdezett, akinek nincs tudományos fokozata, és minden negyedik, akinek van, háziállatot és baromfit tenyészt. A Közép-Európára vonatkozó azonos számadatok 34 és 18 százalék. Közép-Európában a rétegződési különbségek sokkal korlátozottabbak, de még ezekben az országokban is észlelhetjük ezt az anomáliát. Ezek az eredmények további következtetéseket jeleznek, nevezetesen, hogy jelentős ellentmondások vannak státusz és jövedelem között. Az átmenet eme sajátos jegye a legvilágosabban Oroszországban nyilvánul meg. Minden más felmért országban hasonló, de sokkal kevésbé éles ez a kép. Városokban és falvakban egyaránt az emberek otthon természetnek és nevelnek mezőgazdasági termékeket és állatokat, és az ilyesfajta gyakorlat majdnem olyan tipikus a legiskolázottabbak, mint a legkevésbé iskolázottabbak között (5. táblázat). Az egyén mindennapi tevékenységeinek *dezintellektualizálódása* zajlik le párhuzamosan, mialatt a városok *elvidékesednek*, illetve agrár jellegűvé válnak, globális és társadalmi méretekben.

5. táblázat

A háztartásban előállított élelmiszer fogyasztása iskolai végzettség szerint (%)

Ország	Lakóhely	Általános iskolánál kevesebb	Általános iskola	Magasabb	N
Bulgária	Város	42	41	30	(228)
	Falu	90	92	90	(256)
Magyarország	Város	28	28	28	(172)
	Falu	60	67	61	(223)
Románia	Város	42	36	26	(188)
	Falu	87	86	87	(359)
Lengyelország	Város	27	13	11	(74)
	Falu	22	76	63	(170)
Oroszország	Város	59	64	66	(1097)
	Falu	87	94	97	(584)
Szlovákia	Város	—	45	43	(214)
	Falu	69	78	78	(264)

¹⁹ Azt az adatot, hogy Délkelet-Európában az egyetemi végzettségűek 43%-ának nincs elég pénze, hogy ruhát vegyen, úgy is lehetne értelmezni, hogy drágább, igényes ruházatra vágnak. Választ erre a hipotézisre nem csak a kutatási adatokban találunk, hanem a gyakorlati lépésekben is. Például 2000 végén a „St. Kliment Ohridsky” Szófia Egyetem menedzsmentje minden egyes előadónak 100 dollár fizetéskiegészítést adott, hogy ruhaneműt és/vagy cipőt vegyen. Ezt a pénzt nem kabátra adták, hanem ruházatra, hogy megjelenhessenek a hallgatók előtt. Ahogy a bolgár közmondás mondja, „egy teli has nem hiszi, hogy üres”. Ezek a tények meghaladják a nyugati képzeletet.

²⁰ Bulgária két kerületi központjában (Montana és Vratsa) a helyi hatóság különleges rendeletben tiltotta meg a tenyészállatok és a baromfi városi lakásokban történő tenyésztését.

Eredményeink olyasfajta, különös típusú szegénységre vallanak, amely egyszerre kapcsolódik össze tulajdonosi joggal, valamint olyan különleges státusszal, amelyben még a legalapvetőbb javakhoz sem juthatnak hozzá. Ezek a jelenségek különösen furcsák az olyan társadalmakban, ahol a középosztály az osztályszerkezet tekintetében teljesen kialakult. Ezek az eredmények valóban azokra a társadalmakra jellemzőek, ahol az osztályszerkezet középső rétegei szétesetek, és új rétegek képződnek. E furcsaságokat mutató eredményeinket tehát a megfelelő társadalmi kontextusba kell helyezni, s ez a következő rész témáját alkotja majd.

A fordított hatás

A válaszadók pénzügyi státuszában létező valódi diszkrepanciák sokkal nagyobbak, mint a foglalkozásbeli vagy iskolai végzettségi rétegződésben megnyilvánulóak. A meglepő, sőt megdöbbentő társadalmi egyenlőtlenség képe jelenik meg a fogyasztás szintjén. A nem élelmiszer jellegű kiadások tekintetében az alsóbb deciliseknek – az összes háztartások legszegényebb ötven százalékának – a következő fogyasztási arányuk van: Bulgáriában 11 százalék, Magyarországon 20, Lengyelországban 15, 12 Romániában, Oroszországban 10 és Szlovákiában 17. Ennek megfelelően a két legalsó decilisbe tartozók – a legszegényebbek – az összes nem élelmiszeripari termék 2 százalékát fogyasztják Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában és Oroszországban, 3,6 százalékát Szlovákiában és 5 százalékát Magyarországon. A másik oldalon a leggazdagabb 20 százalék fogyasztja az összes nem élelmiszeripari termék 63 százalékát Bulgáriában, 60 százalékát Romániában és 64 százalékát Oroszországban. Így a gazdagok még gazdagabbak a szegényebb országokban. Közép-Európában a diszkrepancia kisebb: Szlovákiában a leggazdagabb 20 százalék az összes nem élelmiszeripari termék 50 százalékát fogyasztja, Magyarországon a leggazdagabb 25 százalék ezen kiadások 53 százalékát képviseli, míg Lengyelországban a leggazdagabb 23 százalék ugyanezen fogyasztások 58 százalékát képviseli.

Az egyenlőtlenségek még nyilvánvalóbbá válnak, amikor a kiadások különböző típusait egymástól függetlenül vizsgáljuk. Bulgáriában a háztartások 10 százalékában az összes kiadások 73 százalékát ruhára és cipőre költik. Oroszország is ehhez az arányhoz közelít erősen. Másfelől Szlovákia a spektrum másik végén áll. Az utazási költségek éles társadalmi különbségeket okoznak, amelyek minden országban majdnem ugyanakkorák. Az oroszok 10 százaléka kiadásai 57 százalékát költi közlekedésre. Magyarország képviseli a másik szélsőséget a maga 48 százalékával. Egy másik tipikus indikátor az, amely azt jelzi, mennyit költenek könyvek és újságok vásárlására. A bolgárok 11 százaléka, a magyarok 14, a lengyelek 12, a románok 7 és az oroszok 8 százaléka fordítja kiadásainak több mint felét ilyesfajta célokra.

A fogyasztásban jelentkező meredek visszaesés a státuszbeli különbségek eltűnéséhez vezethet, ahogy ezt számos társadalmi mutatón keresztül mérhettük is. A javításokra rendelkezésre álló pénz hiánya például megváltoztatja a tulajdonlás státuszát. A közlekedésre szánt pénz hiánya korlátozza a mozgást, azt jelentve, hogy a mobilitás státusza elvész. A piacgazdaság fele tartó átmenetben egy háztartás pénzügyi erőforrásai fő előfeltétellé válnak nemcsak egy sajátos társadalmi helyzet fenntartásában – legyen az oktatási, kulturális, stb. –, hanem az ilyesfajta társadalmi

helyzet elérésében is (Raychev et al. 2000). A fogyasztási egyenlőtlenség tulajdonképpen a társadalmi rétegződés kialakuló folyamatainak a része. Egyrészt azt találjuk, hogy a rétegződés megkülönböztet a jövedelem tekintetében. Másrészt, és talán sokkal fontosabb mértékben, a jövedelmi egyenlőtlenség, tekintet nélkül az egyén bármely sajátos társadalmi helyzetű státuszcsoporthoz való kötődésére, az új generáció számára teljesen új karrierlehetőségeket biztosít. (Lásd a 6. táblázatot.)

6. táblázat

A gyerekekre és oktatásra eső kiadások egyenlőtlensége

Ország	Háztartás százalék	Jövedelem százalék
Bulgária	9	88
Magyarország	10	78
Lengyelország	10	75
Románia	9	86
Oroszország	9	91
Szlovákia	12	76

Kissé ironikusan, Oroszország – az az ország, ahol az egyenlősítés a legmagasabb szintet érte el az államszocializmusban – jó úton van afelé, hogy az egyenlőtlenség szempontjából a vezető országgá váljon. Eredményeink azt is jelzik, hogy országonként fennáll a lehetőség, hogy a fiatalabb generációkba történő befektetés mértéke egyenlőtlen. A szegényebb háztartásokból kikerülő gyermekeknek például kisebb az esélye arra, hogy minőségi oktatásban részesüljenek. Ez a tendencia azokban az országokban a legnyilvánvalóbb, ahol szegényesek a makrogazdasági feltételek, illetve a marginalizált etnikai csoportok körében. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a probléma egyáltalán nem csupán etnikai probléma. A piaci átmenet társadalmi az egyéneknek sem magas szintű oktatást, sem pedig kiemelkedő társadalmi helyzetet nem tudnak garantálni. Ez a tendencia fel fog erősödni a közeljövőben, legalábbis Délkelet-Európában, azzal, hogy az ingyenes oktatást felszámolják, és a tankönyvek és egyéb oktatási segédeszközök árai megemelkednek.

Ennél is még fontosabb azonban az a tény, hogy annak érdekében, hogy egy fiatal a legmagasabb társadalmi rétegekbe jusson – menedzseri vagy egyéb értelmiségi munkakörbe – nemcsak egy hivatalos diplomát kell hogy megszerezzen, hanem értenie kell a komputerhez, internet-hozzáféréssel kell hogy rendelkezzen, és folyékonyan kell hogy beszéljen idegen nyelveket. Az oktatás *minősége* az, ahol jelentkezik az oktatásra szánt költségek fontossága. Az fogja meghatározni a jövő társadalmi elitjébe történő belépést, hogy a szülőknek van-e pénzügyi lehetőségük arra, hogy biztosítani tudják gyermeküknek a régió kívüli magasan fejlett országokban való tanulást, valamint a saját országukban megtalálható magas presztízsű egyetemekre való bejutást.

A fiatalok oktatási színvonala Bulgáriában és Romániában függ a legvilágosabban a szülők pénzügyi helyzetétől. Bulgáriában azoknak a gyerekeknek a 77 százaléka, akik 1970 és 1979 között születtek, és azoknak a 70 százaléka, akik 1980 és

1984 között születettek, és olyan háztartásokban éltek, ahol komoly pénzügyi problémákat tapasztaltak, végzett középiskolát az átmenet időszakában. A számadat lényegesen különbözik azokra a háztartásokra vonatkozóan, ahol kisebb pénzügyi nehézségek voltak: ez mindkét országban 96 százalék volt. Ezek az eredmények a pénzügyi helyzet következtében növekedő távolságot jeleznek a háztartások között. Romániában, hasonlóképpen, az 1970 és 1979 között születettek 87 százaléka, illetve az 1980 és 1984 között születettek 78 százaléka végzett középiskolát azokban a háztartásokban, ahol komoly anyagi problémákkal küzdöttek. A megfelelő számadatok azokra a háztartásokra vonatkozóan, amelyeknek csak kismértékű anyagi problémáik voltak, 97 és 98 százalék volt. Ezek a számok a függőség legkirívóbb formáját jelzik; a család anyagi helyzetétől való függőség *arányosan* nő az oktatás magasabb szintjeivel.

A fogyasztás egyéb területei, amelyek az osztályrétegződést befolyásolhatják, az egészségügyre és a kultúrára vonatkozó kiadások. Az ilyen kiadások a munkaerő újratermelésébe és a munkások következő generációiba való befektetést jelentenek. Természetesen az egészségügyi szükségletek az egyén egészségi állapotától függenek, és nagyban különböznek egyénenként. Adataink azonban azt jelzik, hogy számos háztartás nem képes a szükséges orvosságokat és egészségügyi eszközöket beszerezni, mert nincs elegendő pénzügyi forrása. Lehetséges, mi több valószínű, hogy ez a trend mélyülni fog a piaci reformok előrehaladásával, különösen Délkelet-Európában.

Motiváló hipotézisünk a társadalmi rétegződésnek a háztartások anyagi helyzetére gyakorolt hatására vonatkozott. Eddigi adataink ennek a hatásnak a jelenlétét igazolják, bár talán nem olyan mértékben, mint ahogy azt várni lehetett. A fogyasztásnak a társadalmi szerkezet alakítására vonatkozó ellentétes hatása azonban meglehetősen fontosnak bizonyult. E jelenség egyik magyarázata az lehet, hogy a jelenlegi kutatás nem egy szilárd társadalmi szerkezetre összpontosít, hanem inkább a társadalmi szerkezet alakulásának folyamatára. A társadalmi rétegződés az átmeneti társadalmakban *in status nascendi*. Ezért azt találjuk, hogy a rétegződésnek „fordított” hatása van a fogyasztásra. Hasonló folyamatok minden bizonnyal találhatók a fejlett nyugati országokban is, de a jelenség ott annyiban különbözik, hogy más a mélysége és nagysága. Az átmeneti társadalmakban a társadalmi rétegződés rendszerei jellemzően *most alakulnak ki*, nem pedig *reprodukálódnak*. Ezekkel a folyamatokkal, amelyek különösen fájdalmasak Kelet- és Délkelet-Európában, együtt jár nemcsak a társadalmi státusz elvesztése, hanem az *osztályon kívül rekedés* folyamata is.

A társadalmi rétegződésre vonatkozó eredmények összegzése

- Nincs harmónia társadalmi státusz, tulajdon és jövedelem között.
- Az osztályhoz kötődés növekvő hatását a fenti három tényező kapcsolata fejezi ki.
- A szegénység különös formáját figyelhetjük meg, ahol az egyéneknek nincs elég pénzük élelmre és/vagy ruházatra, de lakásokat, hűtőgépeket és televíziókat birtokolnak.

- Szokatlan rétegződési függőségeket figyelhetünk meg, ahol szakértők és értelmiségiek egyaránt kertet művelnek és/vagy állatot tartanak, és élelmük egy jelentős részét (néha több mint ötven százalékát) megtermelik.
- A jövedelmi egyenlőtlenség jelentős mértékű, és felülmúlja a társadalmi rétegek és iskolai végzettségi kategóriák közötti egyenlőtlenséget.
- A piachoz való egyenlőtlen hozzáférés kulcsszerepet játszik az osztályformálódás folyamatában.
- Az oktatásra, gyerekekre, kultúrára és egészségügyre fordított egyenlőtlen kiadások a jövőbe történő eltérő nagyságú befektetést jelentenek. Az ilyesfajta különbségek fogják kialakítani a jövő elitjét és a jövő *underclass*át.
- Az osztály–pénzügyi helyzet kapcsolata kettős természetű.

A társadalmi-biológiai tényezők

A nemek

Elemzésünk egyik fő feladata, hogy kiderítsük, vajon a szegénység elnőiesedett-e, s ha igen, leírjuk a vizsgált hat országban élő nők szegénységének mértékét és jellemzőit. Elemzésünk lehetővé teszi a választást ezekre a kérdésekre.

Minden országban a nők általában a férfiakkal egyenlő körülmények között folytatják tanulmányaikat és vesznek részt a közéletben. Ugyanakkor azonban a nők általában tovább élnek, mint a férfiak, és ez a demográfiai tény ahhoz vezet, hogy az egyedül élő idősebb nők aránya viszonylag magas. Az is sokkal valószínűbb, hogy a nők otthon maradnak, és a gyerekekről való szülői gondoskodás feladatát nagy vagy teljes részét ők látják el. Ezek a társadalmi tények a nők férfiaktól való pénzügyi függőségéhez vezetnek, és ahhoz, hogy válás esetén nagyobb az őket fenyegető anyagi veszély is. Így a női szegénység általános problémájához még az özvegyek, háziasszonyok, egyedül élő gyerekes anyák és elvált nők speciális problémái is hozzáadódnak.

Általában véve az összes országra vonatkozó adatok az átlagos családi jövedelem nemek szerinti különbségeinek hasonló arányát tárják fel (ez 1% Magyarországon, Romániában, Szlovákiában és Lengyelországban, és 3% Bulgáriában; Oroszország bizonyos mértékig kivételt képez a 6%-os különbségi rátával, de ott a demográfiai helyzet is meglehetősen egyedi.). Az 1988 utáni életszínvonalbeli változásokat is hasonló módon értékelhetjük. Egyetlen országban sem találunk jelentős különbségeket nők és férfiak között. A szegénység megélése, amit specifikus mutatókon keresztül mérünk (mint például egy télikabát vagy egy második pár cipő birtoklása, a húsfogyasztás vagy az éhezés megtapasztalásai), csak kismértékű hátrányt mutatnak a nők kárára. A nők kevesebb húst esznek, mint a férfiak, de ez nem szükségszerűen a magasabb szegénységi arány miatt van. Ugyanazon a rétegződési szinten belül Délkelet-Európában a nők és férfiak hasonló vagy egyenlő értékelést adnak az 1988 óta az életszínvonalukban bekövetkezett változásokkal kapcsolatban. A kép sokkal összetettebb Közép-Európában. Ezekben az országokban léteznek különbsé-

gek, de úgy, hogy néhány esetben a nőket részesítik előnyben, más esetekben pedig a férfiakat.²¹

A szubjektív értékelések nem elegendőek annak a végkövetkeztetésnek az igazolására, hogy a szegénység elnőiesedett. Teljesen más kép vonalazódik ki, ha a háztartások között annak alapján teszünk különbséget, hogy milyen nemű a háztartás fő keresője. Ez idáig azt tételeztük fel, hogy a nők és férfiak minden háztartásban keresők. Azonban a háztartásokat a következő kategóriák alapján is megkülönböztetjük: (a) olyan háztartások, amelyek csak nőkből állnak; (b) olyan háztartások, amelyek felnőtt nőkből és 16 éven aluli gyerekekből állnak; (c) olyan háztartások, ahol csak a nők dolgoznak. Az ilyesfajta háztartások meglehetősen elterjedtek, és az összes háztartások egyötödét jelentik Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Szlovákiában, Oroszországban pedig az összes háztartások egyharmadát. A kép jelentős mértékben megváltozik, amikor az ilyen háztartásokat vizsgáljuk. Minden országban nyilvánvaló a nők rosszabbodó helyzete. A nők és férfiak közötti különbségek is nyilvánvalóvá válnak. (Lásd a 7. táblázatot.)

7. táblázat

Abszolút szegénység háztartástípusok szerint (%)

Ország	Háztartás-típus	1. Élelem (-)	2. Ruházat (-)	3. Tévé (-)	4.+5. Autó (-) + mind (+)	1.+2.	N
Bulgária	Női háztartás	35	55	9	1	90	197
	Férfi háztartás	23	52	20	5	75	202
	Egyéb	24	54	18	3	78	564
Magyarország	Női háztartás	5	43	37	15	48	208
	Férfi háztartás	6	38	39	17	44	215
	Egyéb	3	27	41	29	30	566
Románia	Női háztartás	27	49	19	4	76	212
	Férfi háztartás	19	48	24	8	67	242
	Egyéb	21	50	21	8	71	596
Lengyelország	Női háztartás	10	43	38	10	53	214
	Férfi háztartás	9	37	39	15	46	292
	Egyéb	10	31	40	19	41	503
Oroszország	Női háztartás	33	46	19	2	79	867
	Férfi háztartás	19	43	31	6	62	457
	Egyéb	17	47	29	6	64	1188
Szlovákia	Női háztartás	6	45	37	10	51	219
	Férfi háztartás	5	32	38	24	37	225
	Egyéb	3	24	39	34	27	561

²¹ Az abszolút szegénységi mutatók (amelyek a szegénységet a különböző termékek megvásárlására fordítható pénz hiányával mérik) egyéni különbségeket tárnak fel, amelyek általában a nők számára kedvezőtlenek. Azonban nehéz annak megállapítása, vajon ezek az eredmények a nemek jólétében fennálló különbségeket vagy pedig a háztartási problémákkal szembeni különböző attitűdöket tükrözik-e.

A nők által vezetett háztartások romló helyzetét még súlyosabbá teszi az, hogy egyre kevesebb lehetőség nyílik olyan kiegészítő tevékenységekre, amelyek segítségével fenn tudják tartani a háztartásokat. A nők által vezetett háztartások egyetlen országban sem művelnek nagyobb mértékben veteményest vagy nevelnek állatokat vagy gyűjtenek gombát és gyógynövényeket, mint más háztartások. A különbségek az elhanyagolhatótól a jelentősig különbözőek, de mindig a férfiak vezette háztartások javára.²²

A nők által fenntartott háztartások problémái azokhoz a specifikus társadalmi szerepekhez kötődnek, amelyeket a nőknek kell ellátniuk. Az ilyesfajta szerepeknek a nők gazdasági státuszára gyakorolt hatásait vizsgáljuk meg közelebbről elemzésünk harmadik szintjén, amely a nők legsebezhetőbb csoportjainak azonosításával próbálkozik.

A családi állapot hatását figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a nők lényegesen különböznek a férfiaktól, amikor saját életszínvonalukat becsülik meg. Minden országban az elvált nők vannak a legrosszabb helyzetben: Szlovákiában 46 százalékuk mondta, hogy életszínvonala rosszabb most, mint amikor 14 éves volt, Magyarországon 58 százalék, Oroszországban 62 százalék, Lengyelországban 63 százalék, Romániában 82 százalék és Bulgáriában 86 százalék. Ezeket az önértékeléseket kétségek nélkül befolyásolják az átmeneti időszak pszichológiai utóhatásai, mindazonáltal valószínűnek tűnik, hogy a válás különösen hátrányosan érinti a nőket. Válást követően a gyerekekről történő anyagi gondoskodás terhe főleg – néha kizárólagosan – az anyára esik.

Azokban az országokban, amelyeket széles körben érint az elszegényedés, a gyerekek nevelése súlyos anyagi terhet jelent, amely minden háztartásra kihat. A mediánjövedelem hatvan százalékában megállapított szegénységküszöböt használva az összehasonlításból kitűnik, hogy Bulgáriában, Romániában és Szlovákiában a legrosszabb a gyereküket egyedül nevelő anyák helyzete. Magyarországon, Lengyelországban és Oroszországban a gyerekes háztartások egyéb típusainak – mint például ahol több mint egy gyerek van – problémái még szembeötlőbbek. (Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Magyarországon és Oroszországban az etnikai kisebbségeknél gyakran sok gyerek van). Azonban minden országban a gyerekes háztartások közt (beleértve a gyermeküket egyedül nevelő anyákat és egyéb háztartásokat is) a szegények túlerepresentáltak, mégpedig 2:1 arányban (Szlovákiában ez az arány 4:1). (Lásd a 8. táblázatot.)

²² A férfiak vezette háztartások előnyei a nők vezette háztartásokkal szemben annak a vonatkozásában, hogy milyen arányban művelnek veteményesket/gyümölcsöset, szántóföldet és tartanak tenyészállatokat, a következőkben összegezhetők: Bulgáriában +6%, 0, +7%; Magyarországon +1%, +5%, +8%; Lengyelországban +16%, +11%, +9%; Romániában +14%, +11%, +13%; Oroszországban +8%, +5%, +2%; és Szlovákiában +1%, +7%, +3%.

8. táblázat

Mekkora hatást gyakorol a relatív szegénységi küszöb alá esés valószínűségére az, hogy valaki egyedülálló anya-e? (%)

Ország	Háztartástípus	Az átlagjövedelem 60%-a alatt él	Összesen N
Bulgária	Egyedülálló anya gyermekkel	33	15
	Egyedülálló női háztartásfő	9	76
	Egyéb gyermekes háztartás	29	326
	Összes egyéb háztartás	15	456
Magyarország	Egyedülálló anya gyermekkel	31	16
	Egyedülálló női háztartásfő	5	77
	Egyéb gyermekes háztartás	34	268
	Összes egyéb háztartás	15	465
Lengyelország	Egyedülálló anya gyermekkel	35	26
	Egyedülálló női háztartásfő	5	56
	Egyéb gyermekes háztartás	39	382
	Összes egyéb háztartás	15	392
Románia	Egyedülálló anya gyermekkel	56	9
	Egyedülálló női háztartásfő	18)	62
	Egyéb gyermekes háztartás	35	417
	Összes egyéb háztartás	20	482
Oroszország	Egyedülálló anya gyermekkel	27	115
	Egyedülálló női háztartásfő	4	315
	Egyéb gyermekes háztartás	30	791
	Összes egyéb háztartás	13	860
Szlovákia	Egyedülálló anya gyermekkel	28	18
	Egyedülálló női háztartásfő	3	62
	Egyéb gyermekes háztartás	24	283
	Összes egyéb háztartás	6	377

A háztartásbeli nők pénzügyi státusza is nagyon érdekes. A háztartásbeli nők minden országban jobb helyzetben vannak, mint a munkanélküliek és a nyugdíjasok. Délkelet-Európában és Oroszországban ezeknek a nőknek az önértékelése

megegyezik a dolgozó emberekével. Közép-Európában ezek az önértékelések alacsonyabbak annak következtében, hogy a nők szilárd jelenléte tapasztalható a legmagasabb társadalmi rétegekben.²³

Eredményeinket az alábbiakban összegezhetjük:

A szegénység elnőiesedésére vonatkozó eredmények összegzés:

- A „szegénység elnőiesedése” jelenség elemeit minden országban megtaláljuk.
- A nemi hovatartozás viszonylag kis jelentőséget játszik a szegénység előrelélésében.
- A nők vezetett háztartások általában, mint az egyéb háztartások.
- A sebezhető női csoportok a következőket foglalják magukban:
 - gyereket egyedül nevelő anyák
 - gyerekes (különösen a több mint két gyereket nevelő) nők
 - elvált nők
 - idős, egyedülálló város lakó nők
 - nemzeti kisebbséghez tartozó nők
- A szegénység elnőiesedése Lengyelországban a legalacsonyabb szintű.
- A szegénység elnőiesedése Oroszországban a legmagasabb szintű.

Összességében adataink nem elegendőek annak megerősítésére, hogy egy nemi hovatartozás szerinti *underclass* van létrejövőben.

Életkor

Kutatási eredményeink a kor szerinti elkülönülés világos képét tárják fel. A jó hír az, hogy a legfiatalabb csoportok (a 30 év alattiak) tagjai minden országban viszonylag jobb helyzetben vannak, mint az idősebb csoportok tagjai. A fiatalabb csoportok tudják a legnagyobb valószínűséggel kihasználni a kialakuló piaccgazdaságok anyagilag vonzó lehetőségeit. Valóban láthatjuk, hogy ez történik. Ugyanakkor azonban az idősebb csoportok fizetik meg ennek az árát. A rossz hír az, hogy az idősebb csoportok tagjai körében az életszínvonal élesen hanyatlak. Bulgáriában, Romániában és Oroszországban ez a hanyatlás az idősebbek több mint nyolcvan százalékát érinti, és egynegyedüknek-egyharmaduknál ez a hanyatlás már a fizikai túlélés kérdését érinti. Ezzel ellentétben Közép-Európában a szegénység az idősebbeknek nagyjából a felére van hatással. (9. táblázat.)

²³ Délkelet-Európában a háztartásbeli nők 26%-a, a nyugdíjasok 18%-a és a munkanélküliek 16%-a számol be átlagos vagy átlag feletti jövedelemről. Közép-Európában az ennek megfelelő számok a háztartásbeli nőknél 52%, a nyugdíjasoknál 48%, a munkanélkülieknél 37%. Oroszországban a számok: 32% a háztartásbeli nőknél, 20% a nyugdíjasokra vonatkozóan és 17% a munkanélküliekre. A 14 éves korban, illetve 1988-ban tapasztalt anyagi helyzet visszatekinő értékelései különbözőek.

9. táblázat

Abszolút szegénység életkor szerint (%)

Ország	Kor	Pénzügyi helyzet								
		1. Élelem (-)	2. Ruhá- zat (-)	3. Tévé (-)	4. Autó (-)	5. Minden (+)	I. (1.+2.)	II. (3.)	III (4+5)	N
Bulgária	60 +	30	57	12	1	*	87	12	1	317
	30–59	24	55	18	4	*	79	18	4	503
	< 30	27	45	24	3	*	72	24	3	181
Magyar- ország	60 +	3	41	44	12	1	44	44	13	292
	30–59	5	31	38	24	2	36	38	26	538
	< 30	3	23	38	33	3	26	38	36	159
Románia	60 +	27	54	15	4	—	81	15	4	299
	30–59	22	50	21	7	1	72	21	8	557
	< 30	15	41	35	7	2	56	35	9	194
Lengyel- ország	60 +	10	45	35	9	1	55	35	10	218
	30–59	10	35	40	14	1	45	40	15	621
	< 30	6	22	45	25	2	28	45	27	169
Orosz- ország	60 +	31	55	13	1	*	86	13	1	826
	30–59	20	44	30	6	0,1	64	30	6	1353
	< 30	12	37	42	9	*	49	42	9	318
Szlovákia	60 +	3	41	44	12	—	44	44	12	225
	30–59	6	28	37	27	2	34	37	29	589
	< 30	*	26	37	36	2	26	37	38	180
Közép- európai országok	60 +	5	42	41	11	0,4	47	41	11	735
	30–59	7	32	38	22	2	39	38	24	1748
	< 30	3	23	40	31	2	26	40	33	508
Délkelet- európai országok+ Orosz- ország	60 +	30	55	13	2	0,1	85	13	2	1442
	30–59	21	47	25	6	0,4	68	25	6	2413
	< 30	17	40	35	7	1	57	35	8	693

Ellentmondásos bizonyítékot találtunk arra, hogy a szegénység elnőiesedik-e. Az *életkor szerinti* elszegényedésre azonban egyértelmű bizonyítékokat láthatunk. Az elnőiesedett szegénység legerősebb bizonyítékát Oroszországban találtuk, ahol az idősebb nők viszonylatában éles visszaesést tapasztaltunk a gazdasági helyzetben – amely egyúttal az életkor szerinti elszegényedés egy formája is.

Ha felismerjük a foglalkozási, végzettségi és gazdasági aktivitási alapokat az osztályhoz való tartozás viszonylatában, ez további kérdésekre sarkall. Például megváltozik-e az osztályhoz való kötődés a nyugdíjba vonulást követően? A felmérési adatok feltételes választ sugallnak, két lehetséges válaszlehetőséggel. A válasz az adott országban meglevő nyugdíjak szintjétől függ. Közép-Európában a nyugdíjasok megtartják pozíciójukat a fő osztályhierarchiában, bár a lehetőségek terén bizonyos

megszorításokkal. Kelet-Európában ezzel ellentétben a nyugdíjasok *deklasszálódnak*. A szűkös kelet-európai nyugdíjak arra kényszerítik az embereket, hogy harcot vívjanak a biológiai túlélésért a megfelelő egészségügyi ellátás, élelem és fűtés biztosítása terén.

10. táblázat

Háztartások szegénysége (ahol személyenként és naponta kevesebb mint 2,15 dollár jut egy főre) attól függően, hogy hány idősebb (60 éves és afeletti) személy él benne (%)

Ország	Idős személyek száma a háztartásban		
	0	I	2+
Bulgária	71	82	90
Magyarország	31	18	16
Lengyelország	26	14	12
Románia	72	80	86
Oroszország	88	95	97
Szlovákia	16	5	5

Az adatok elképesztőek. A két csoport közti különbségek abszolút mértékűek, az idősebbek Keleten és Délkeleten egyre rosszabbodó pénzügyi körülményekkel néznek szembe, míg Közép-Európában az idősebbek az anyagi körülményeiket tekintve javuló helyzettel néznek szembe! A háztartások azonban, természetesen, összetett szerkezetek. Azonban a trend a gyerekszám és a munkanélküliség hatását kiszűrve is megmarad.

Ha azt mondjuk, az *underclass*t a tartós nyomor, a térbeli szegregáció és ön maga reprodukciója jellemzi, a piaci átmenetről azt állapíthatjuk meg, hogy egy nem várt jelenséget hozott létre, legalábbis a régió bizonyos részein: *a kor szerinti underclass*. A nyugdíjasoknak nem csak az elszegényedése katasztrofális, hanem az esetleges jövőbeli jobbrafordulásnak a perspektívája is hiányzik számukra. Két generáció fog kihalni nyomorúságban. A térbeli szegregáció is jelen van körükben. Bulgáriában a falvak lakosságának 41 százaléka hatvanéves vagy annál idősebb, és az ötvenéves vagy afeletti aránya 62 százalék. A 2001-es népszámlálás olyan falvakat tárt fel, ahol a lakosság száz százaléka hatvan év feletti lakosból állt. Néhány falu teljesen el van zárva a világ többi részétől, nem rendelkeznek tömegközlekedéssel, nincs rendszeres áruszállítás és orvosi ellátás. Nehéz ezeket a falvakat másképp leírni, mint kor alapú gettókat. A romániai falvakban a lakosok 33 százaléka hatvan év feletti, 48 százalékuk pedig ötven év feletti. A magyarországi falvak is előregednek, bár a magyar falvak életkörülményei minden jel szerint meglehetősen különbözőek.

Eredményeink rendkívül érdekesek elméleti szempontból. A társadalmi-gazdasági tényezők növekvő szerepe teljesen váratlan módon kerül felszínre. Az öregedésnek sok társadalomban nincs egyértelmű gazdasági következménye. Egyrészt az egyén biológiai képességei és aktivitása hanyatlik. Másrészt az ember az élet folyamán tulajdont szerez, elér egy bizonyos társadalmi helyzetet, és összegyűjt valamennyi

pénzt. Egy stabil társadalomban, mint amilyen az adminisztratív szocializmus volt, az öregedés előnyei egyértelműek voltak. Az idősebb dolgozók többet kerestek, mert hosszabb volt a szolgálati idejük, és a nyugdíjasoknak komoly megtakarításaik voltak.

Az átmenet időszakában ez a kép fejjel lefelé fordul. Az infláció eltünteti a megtakarításokat, és a nyugdíjak többé nem tükrözik a képzettségi és foglalkoztatási háttérét. Az öregedés megtartja a biológiai hátrányait, mialatt elveszíti a vele járó társadalmi előnyöket. Az átmenet, úgy tűnik, negatív módon erősíti fel az életkor jelentőségét. A társadalmi változásnak és az egyén társadalmi-biológiai világának a kapcsolatára most más szögből vetődik fény.

Bulgária esetében az öregedés szimptomái nemcsak a szociológiai adatokban figyelhetők meg.²⁴ Szegénységre vonatkozó elemzésünk feltárja az életkor szerinti *underclass* szokatlan jelenségét is.

Az etnikai tényező

A felmérési adatok arra is módot adnak, hogy visszatekintő képet nyerjünk az etnikai homogenizációnak arról az abbamaradt folyamatáról, amely a háború utáni években lecsökkentette a romák és a többségi népségek közötti társadalmi távolságot. E folyamatot jelzi többek közt az iskolázottságuk gyors növekedése, a szubjektív jólétértékelésük (például a roma válaszadók többsége úgy jellemezte 1988-as életszínvonalát, hogy átlagos vagy átlag feletti volt) és az, hogy jelentős volt körükben a többséggel történő önazonosulás.

A piaci átmenet gyors és drámai etnikai differenciálódást eredményezett. A romák és nem romák közötti életszínvonal-különbség gyorsan növekszik; alig egy évtizeddel az átmenet elindulása után a különbségek mellbevágóak (11. táblázat).

Összességében véve a roma lakosság életszínvonala alacsonyabb volt már az adminisztratív szocializmus alatt is. Ezért minden további visszaesés nyugtalanító. Azonban ennél is fontosabb, hogy a romák közti elszegényedési szint sokkal jelentősebb, mint a nem romáknál. Az anyagi életkörülmények drasztikus romlását figyelhetjük meg a romák között, amely Bulgária és Románia esetében megközelíti a biológia túlélési küszöböt. Összességében nagy számú embercsoportoknak nincs elég ennivalójuk vagy éheznek. (Lásd a 12. táblázatot.)

²⁴ 2000-ben Bulgáriában az összes nyugdíjas kevesebb mint 1%-a (2.375.149 emberből 34 személy) kapott több mint 160 levát. Másfelől 620.196 ember (26,1%) kapott maximum 46 levát elérő nyugdíjat.

11. táblázat

Abszolút szegénység Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. (Általános lakossági minta és roma minta, %)

Ország	Minta	1. Élelem (–)	2. Ruháncemű (–)	3. Tévé (–)	4. Autó (–)	5. Minden (+)
Bulgária	Általános	26	54	17	3	0,3
	Roma	72	25	3	0,4	–
Magyarország	Általános	4	33	40	22	2
	Roma	20	49	25	6	0,2
Románia	Általános	22	50	21	6	1
	Roma	60	33	5	2	0,5

12. táblázat

Ment-e valaha éhesen ágyba 1988-ban és 2000-ben, mert nem tudott elég étel-met venni? (Általános lakossági és roma minta, %)

Ország	Minta	Soha		Egyszer		Többször	
		1988	2000	1988	2000	1988	2000
Bulgária	Általános	98	84	0,4	3	1	14
	Roma	85	30	7	8	8	63
Magyarország	Általános	98	94	1	2	1	4
	Roma	93	80	2	4	5	16
Románia	Általános	95	84	1	2	4	14
	Roma	82	44	4	3	14	53

A romák növekvő elszegényedésének elsődleges magyarázata abban található, hogy a romák között kivételesen nagy a munkanélküliek aránya. A felmérés adatai szerint Bulgáriában a roma családok 24 százalékában van egy munkanélküli személy, s 59 százalékában kettő vagy annál több személy van munka nélkül. Csak a roma háztartások 17 százalékában nincs munkanélküli személy (az országos minta 59%-ával szemben!). Romániában a kép egy kissé másképp fest. A roma háztartások 17 százalékában van csak egy munkanélküli személy, és 9 százalékában van kettő vagy annál több munkanélküli. Ha beszámítjuk azokat a felmérteket, akik azt jelzik, hogy „otthon vannak és semmit sem csinálnak”, akkor az egy munkanélkülit tartalmazó roma háztartások százalékos aránya 29 százalékra nő, és 35 százalékra a kettő vagy annál több munkanélkülit tartalmazó háztartásoké. Magyarországon a romák helyzete jobbnak tűnik, de csak a Balkánhoz viszonyítva. Magyarországon a roma háztartások 31 százalékában van egy munkanélküli személy, és 13 százalékában van kettő vagy ennél több. Más szavakkal, a munkanélküliség az összes roma családoknak *csak* a 46 százalékában jelent terhet.

Az átmeneti munkapiacra meglévő lehetőségek a romák számára jelentősen korlátozva vannak a viszonylag alacsonyabb iskolai végzettség és képzettség miatt. A bulgáriai roma háztartások 85 százalékában senkinek sincs középfokú vagy annál

magasabb iskolai végzettsége (összevetésül: az országos mintában 23 százalékra igaz ez). Magyarországon a roma háztartások 88 százalékában nincs felsőfokú végzettségű tag (az országos minta 50 százalékával szemben). És Romániában a roma háztartások 74 százalékában nincs felsőfokú végzettséggel rendelkező tag (az országos minta 39 százalékával szemben).

Mielőtt megállapítanánk azt, hogy a szegénységnek etnikai alapja van, a következő kritériumokat kell megállapítanunk: (1) a romák közti munkanélküliség a viszonylag alacsonyabb iskolai végzettség és képzettség eredménye-e, avagy etnikumon alapuló attitűdöké; (2) vajon léteznek-e etnikai akadályok az oktatási rendszerben; és (3) vajon a szegénység az egyik generációról a másikra tevődik-e át.

Az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy az alacsony iskolai végzettség ténye nem elégséges a roma munkanélküliség megmagyarázásához. Ugyanolyan iskolai végzettségű, a többséghez tartozó egyének képesek a foglalkoztatásban maradni. (Lásd 13. táblázat.) Mind a három nagy roma populációval rendelkező országban azok a romák, akik az etnikai többség tagjaiként azonosítják magukat, mind anyagi, mind vagyoni szempontból sokkal jobban állnak, mint azok, akik önmagukat romaként azonosítják.

13. táblázat

Iskolai végzettség/gazdasági aktivitás (%)

Ország/ Végzettség	Minta	Munka	Munka-nélküli	Nyugdí-jas	Anyasá-gi
Bulgária/ 4 oszt. alatt	Véletlen	3,5	14,6	77,1	3,5
Bulgária/ 4 oszt. alatt	Etnikai	9,8	56,2	27,7	3,8
Bulgária/ ált. isk.	Véletlen	13,5	26,9	54,6	1,2
Bulgária/ ált. isk.	Etnikai	18,0	62,0	9,8	9,3
Magyarország/ 4 oszt. alatt	Véletlen	1,9	—	92,5	2,8
Magyarország/ 4 oszt. alatt	Etnikai	1,9	20,4	45,4	23,1
Magyarország/ ált. isk.	Véletlen	41,3	8,4	38,7	5,9
Magyarország/ ált isk.	Etnikai	33,2	26,0	16,4	13,5

A romák helyzete különösen Bulgáriában nyomorúságos. A romák többsége (57%) „roma szomszédságokban” él, míg mások (21%) „túlnyomórészt roma népességű szomszédságokban” élnek. A magyarországi és romániai szegregáció sokkal kevésbé kiterjedt; a megfelelő számarányok Magyarországon 11 és 21 százalék, míg Romániában ezek 11 és 17 százalék. Mindhárom országra jellemző, hogy ahol elszigeteltebb a roma népesség, ott a legszegényebb. A roma szomszédságokat a különbség nélküli szegénység jellemzi. Azok a gyermekek, akik ilyen izolált szegénységben nőnek fel, kisebb eséllyel fognak tudni teljesen integrálódni társadalmilag felnőttkorukban.

A szegénység generációs átadása nyilvánvaló. Az adatok azt sugallják, hogy a szegénység még annak a lehetőségét is csökkenti, hogy a roma gyerekek akár csak alacsony szintű oktatást is nyerjenek. (Lásd 14. táblázat.)

14. táblázat**Roma háztartások tagjai általános iskolai végzettség nélkül (%)**

Ország	Szám	1905/29	1930/39	1940/49	1950/59	1960/69	1970/84
Bulgária	1297	90	82	71	61	39	52
Magyarország	715	65	54	37	34	18	18
Románia	802	94	74	61	37	24	34

Az az adminisztratív szocializmusra jellemző tendencia, amelynek során a romák növekvő iskolázottsága volt a jellemző, jelenleg Romániában és Bulgáriában megfordult, bár Magyarországon nem. A romák aránya az általános iskolai oktatásban nem részesültek körében növekszik. Néhány roma (az 1970 és 1984 között születettek 15%-a Bulgáriában, ugyanezen csoport 11%-a Romániában) egyáltalán nem jár iskolába, és teljesen írástudatlan marad. Néhány gyerek esetében az általános iskolai oktatás hiánya annak tudható be, hogy jövedelemszerző szerepet töltenek be. Eredményeink rámutatnak egy paradoxonra. Ahogy az információs évszázadba lépve egyre növekvő mértékben van szükség komputerjártasságra, az iskolai lemorzsolódók és írástudatlanok száma nő. Ráadásul egy olyan tendenciának vagyunk szemtanúi, ahol a krónikus szegénység öröklődik, s ahol szülők képtelenek gyerekeiknek jó iskoláztatást nyújtani. Ennek az irányzatnak az illusztrációját jelenti, hogy az iskolázottság elérése növekvő mértékben függ a család anyagi jólététől. (Lásd a 15. táblázatot.)

15. táblázat**Az iskolázottság generáción belüli átadása /szegénység (%)**

Ország	Apa iskolai végzettsége	A kérdezett iskolai végzettsége					
		Nem szegény			Szegény		
		Ált. isk. alatt	Ált. isk.	Magasabb	Ált. isk. alatt	Ált. isk.	Magasabb
Bulgária	Ált. isk. alatt	53	41	6	64	32	4
	Ált. isk.	8	74	18	19	66	15
Magyarország	Ált. isk. alatt	38	57	4	46	55	—
	Ált. isk.	3	87	9	15	83	2
Románia	Ált. isk. alatt	41	47	12	49	48	3
	Ált. isk.	7	63	27	28	65	7

Az apa munkanélkülisége és/vagy alkalmi foglalkoztatottsága kihat annak a valószínűségére, hogy a roma gyerekek Bulgáriában és Romániában oktatásban részesülnek-e. Nem ez az helyzet Magyarországon.

Az etnikai underclassra vonatkozó eredmények összegzése

A képződés tényezői:

– Térbeli szegregáció:	gettók
– Osztályon kívül rekedés:	föld nélkül a falvakban
gyárakon kívül a városokban
– Oktatási szegregáció:	iskolai hiányzás
kisegítő iskolák
„cigány iskolák”
– Az az ország, ahol a legmagasabb mértékű az etnikai <i>underclass</i> képződése:	Bulgária
– Az az ország, ahol a legalacsonyabb mértékű az etnikai <i>underclass</i> képződése:	Magyarország ²⁵

A szegénység etnikai dimenziója jelez egy szegénységre vonatkozó társadalmi szabályt: minél mélyebb a társadalmi szakadás, annál egyenlőtlenebb az ebből fakadó teher elosztása. Azok vannak legjobban kitéve a mostani válság hatásainak, akik korábban a társadalom legalacsonyabb lépcsőfokain töltötték be szerepet.

Következtetések

Az e tanulmányt ösztönző előfeltevés az volt, hogy a szegénység struktúrája megváltozik a piaci átmenet időszakában. Társadalmi-szerkezeti tényezők – különösen az osztályhoz való kapcsolódás – egyre fontosabbakká válnak, míg a demográfiai tényezők egyre jelentéktelenebbek lesznek. Ezt a feltételezést a történelem alátámasztja. Ennek ellenére kettős kihívás van jelen Közép- és Kelet-Európában: egy objektív kihívás, amelyet a poszt szocialista átmenet egyedisége határoz meg, és egy szubjektív kihívás, amelyet a szociológiai felmérés új lehetőségei határoznak meg.

Az adatok is megerősítették előfeltevésünket. Eredményeink egyszerre finomítják és módosítják feltételezésünket, mialatt azt egy szélesebb társadalmi összefüggésbe helyezik.

Új szegénység alakul ki, mely már nem egyszerűen egyéni életciklus-jelenség, s mely egyre növekvő mértékben emberek egész csoportjait befolyásolja. Társadalmi-biológiai kockázati tényezők (beleértve az életkort, a nemek szerinti hovatartozást és a gyermekek számát) alakulnak át az új szegénységi paradigma következtében. A kialakuló társadalmi-gazdasági környezet ezeknek a tényezőknek a hatásait erősíti fel, különösen néhány országban. Új és váratlan jelenség is kialakulóban van: az életkor szerinti *underclass* formálódása Délkelet-Európában és Oroszországban. Lengyelország kivételével minden országban jól láthatóak a szegénység elnöiesedésének szimp-

²⁵ Nincs közvetlen információ a reprezentatív felmérésben egy etnikai *underclassra* vonatkozóan. A kvalitatív felmérési adatok alapján léteznek roma populációs kisebbségi szigetek, ahol egy etnikai *underclass* kialakulás zajlik.

tómái. A család gyerekszáma is súlyos terhet jelenthet a családi költségvetés számára. Azonban a legerősebb szegénységi kockázatot az etnikai hovatartozás jelenti. A romák szegénysége Délkelet-Európában katasztrofális szintet ér el, és jelen pillanatban szemtanúi vagyunk egy etnikai *underclass* kialakulásának. Mint a többi országban, Magyarországon is a romák a reform fő vesztesei, de szegénységük a makrogazdasági jellemzők tekintetében különbözik.

Adatelemzésünk teleszkópján nézve a korábbi keleti blokk országai egymástól szétartó galaxisokként jelennek meg. Az országok közti különbségeket a biológiai túlélés és a társadalmi szegénység közti különbségen keresztül mérhetjük fel. A közép-európai radikális átalakítás előnyei egyértelműek. Délkelet-Európa és Oroszország számára azonban a probléma nem egyszerűen az, hogy a reformokat késleltették. Szlovákia is visszaesett. A reformok természete és mértéke olyan kulcs tényezők, amelyek a hosszú távú hatással bírnak. Érdemes lenne a felmérés adatait felhasználni, hogy ellenőrizzük azoknak a feltételezéseknek a heurisztikus értékét, amelyek a fejlődés két modelljéről beszélnek: a közép-európai, kapitalisták nélküli kapitalizmusról és az Oroszországban és a Balkánon megjelenő, kapitalizmus nélküli kapitalistákról (Eyal–Szelényi–Townesley 2000).

A felmérés ez idáig tárgyalt legérdekesebb eredményei a megfigyelt jelenségek és az elszegényedés közti kapcsolatra, valamint a strukturális tényezők növekvő szerepére vonatkoztak. Eredményeink azonban feltárják magának a kutatási témának a *differentia specificá*-ját is: nem statikus helyzetet mérünk, hanem egy folyamatot, amely egyszerre formálja, illetve formálódik maga is a társadalmi szerkezet által. A gazdaság liberalizációjával párhuzamosan erőteljes romboló folyamatok is végbe mennek, amelyek a régi társadalmi kapcsolatokat is szétszakítják. Nagyszámú embercsoportok társadalmi helyzete állítódik feje tetejére. A társadalmi rétegződés korábbi középszintjein belül is változások történnek. Sok ember számára az átlagjövedelem alatti szint jelenti a közös nevezőt (Közép-Európában), míg ez a közös nevező a többséget takarja másutt (Délkelet-Európában és Oroszországban). Megjósolhatjuk, hogy a szegénység visszafordíthatatlan lesz sok ember számára, és ez néhány ember számára együtt jár majd a lecsúszással is. Előrejelzéseink már reálisnak bizonyultak a délkelet-európai etnikai kisebbségekre és a délkelet-európai és oroszországi idős népességre vonatkozóan. E folyamat jövőbeli dinamikáját további elemzéseknek kell nyomon követniük.

Fordította: Holló István és Hegedűs Rita

Irodalom

- Eyal, G.–I. Szelényi–E. Townesley 2000. *Making Capitalism without Capitalists*. London–New York: Verso
- Mitev, P.–E.–I. Tomova–L. Konstantinova 2000. The price of procrastination? The social costs of delayed market transition in Bulgaria. In Emigh, R.–I. Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Transitional Societies in Eastern Europe*. Westport, CT: Greenwood Press
- Raychev, A.–K. Kolev–A. Bundjulov–L. Dimova 2000. *Social Stratification in Bulgaria*. Sofia: LIK